

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

БОРЩИК Ярослав Вікторович

УДК 801.81(477.82)[(477):(438)]«1939/1945»

**УСНІ ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН
НА ВОЛИНІ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ТИПОЛОГІЯ,
ІНТЕРПРЕТАЦІЯ, ВЕРИФІКАЦІЯ**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Боряк Геннадій Володимирович,
Інститут історії України НАН України,
заступник директора.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор,
Папакін Георгій Володимирович,
Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України,
директор;

кандидат історичних наук,
Антонюк Ярослав Миколайович,
Галузевий державний архів
Служби безпеки України,
співробітник.

Захист відбудеться «25» листопада 2016 року о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.235.01 в Інституті історії України НАН України (01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту історії України НАН України (01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4).

Автореферат розісланий «24» жовтня 2016 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради,
доктор історичних наук, професор

О. І. Гуржій

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Дискусії довкола українсько-польського протистояння на Волині під час Другої світової війни, широко відомого як Волинська трагедія, стають дедалі гострішими та виходять за межі наукового опрацювання цієї проблематики. 2016 р. до цього процесу долучилися депутати Сейму та Сенату Республіки Польща, а також Верховної Ради України.

Незважаючи на те, що політика пам'яті є однією з функцій сучасної держави, Україна досі не сформувала чіткої офіційної позиції з цього питання. У той же час у Польщі, починаючи з 1989 р., реалізовувалася цілеспрямована політика пам'яті стосовно міжнаціонального конфлікту на Волині. Ці трагічні сторінки історії стали частиною дискурсу про Другу світову війну. Окрім того, в польському суспільстві можна спостерігати еволюцію у сприйнятті тих подій – від популяризації цієї тематики серед населення та спроб налагодити діалог з Україною до одностороннього визнання міжнаціонального конфлікту 1943 р. актом геноциду польського народу.

В Україні та Польщі поширеними стали дослідження, пов'язані з підрахунком кількості жертв, встановленням імен загиблих і місцевостей, що були охоплені конфліктом. Така праця потребувала залучення великої кількості джерел локального походження, віднайдення яких подеколи було неможливим. Письмова фіксація тих подій відбувалася в умовах війни, що не могло не позначитися на відповідному документальному масиві. Дослідники зіткнулися з браком джерел ще в середині 1980-х рр., однак у той час були живими багато учасників та очевидців подій на Волині, які могли поділитися своїми спогадами про пережитий досвід. У цій ситуації вони звернули увагу на усну історію, яка після завершення Другої світової війни вже набула популярності на Заході та почала поширюватися у країнах Центрально-Східної Європи. На основі цього методу було зібрано кілька тисяч спогадів про події Волинської трагедії. Однак їхнє трактування та використання в історіографії викликає низку застережень як в Україні, так і в Польщі. Цим передусім і зумовлюється потреба проведення спеціального аналізу усних джерел Волинської трагедії, зібраних у середині 1980-х – 2000-х рр., тобто через 50–70 років після подій.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в межах науково-дослідної теми відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України: «Спеціальні історичні дисципліни в контексті розвитку європейської науки» (державний реєстраційний номер 0115U002126).

Мета дисертаційного дослідження полягає у вивченні спогадів про українсько-польські взаємини на Волині в роки Другої світової війни, способів їхньої фіксації та інтерпретації.

Для досягнення поставленої мети вирішувалися такі дослідницькі **завдання**:

- проаналізувати вітчизняну та польську історіографію Волинської трагедії;
- розглянути зміст понять «індивідуальна» та «колективна» історична пам'ять;

- простежити особливості використання методу усної історії при проведенні польових досліджень зі збору спогадів;
- представити класифікацію основних типів усноісторичних джерел;
- охарактеризувати наявні комплекси документальних джерел з історії Волинської трагедії;
- провести верифікацію усних свідчень за допомогою документальних джерел.

Об'єктом дослідження є масив усних джерел до вивчення історії українсько-польських відносин на Волині в 1939–1945 рр.

Предмет – особливості відображення інформації про події Волинської трагедії у наявних комплексах усноісторичних джерел, а також специфіка та динаміка їхньої інтерпретації.

Хронологічні межі роботи охоплюють період Другої світової війни – 1939–1945 рр.

Географічні межі – територія сучасних Волинської та Рівненської областей (за винятком північних районів – Камінь-Каширського, Любешівського та Зарічненського), а також Кременецький, Ланівецький та Шумський райони Тернопільської області – землі, які входили до складу Волинського воєводства Другої Речі Посполитої.

Методологічну основу дисертації становлять загальнонаукові принципи аналізу та синтезу, порівняльний метод і метод критичного аналізу джерел. Окрім цього, проблематика інтерпретації та верифікації усних джерел потребувала міждисциплінарного підходу, адже метод усної історії тісно пов'язаний з такими напрямками як мікроісторія, соціальна історія, антропология, а також з фізіологією і психіатрією. Отримані результати дослідження про антиукраїнські акції за участю поляків були систематизовані за допомогою картографічного методу. У праці використані теоретичні та прикладні напрацювання методу усної історії (Oral History), а також студій колективної пам'яті (Memory Studies).

Наукова новизна. Дисертація є першим в українській історіографії спеціальним дослідженням масиву джерел Волинської трагедії, зібраних на основі методу усної історії. Критично проаналізовано спогади польських та українських учасників та очевидців тих подій, проведено їхню верифікацію шляхом співставлення з даними відповідних документальних джерел.

На основі опрацьованої джерельної бази здійснено аналіз особливостей фіксації, транскрибування й інтерпретації масиву усних джерел Волинської трагедії. У роботі системно висвітлено особливості й умови проведення польових досліджень з фіксації індивідуальної пам'яті волинян про події з їхнього життя та набутий особистий досвід. Аналізуючи цю роботу, автор намагався вписати її у ширше коло дискусій щодо специфіки джерел, зібраних методом усної історії. Вперше представлено авторську схему класифікації усноісторичних джерел Волинської трагедії.

Практичне значення отриманих результатів полягає в розширенні тематичного діапазону джерелознавчих студій. Викладені в дисертації положення необхідні для подальшої розробки цієї проблематики, зокрема у справі

опрацювання масиву спогадів, що зберігаються у приватних колекціях і на сьогодні є недоступними. Матеріали роботи можуть бути використані при створенні комплексного дослідження із встановлення загальної кількості українських жертв Волинської трагедії, а також при підготовці лекційних курсів з джерелознавства та історії України для студентів вищих навчальних закладів.

Апробація результатів. Основні положення й висновки дисертації були оприлюднені під час проведення кількох наукових конференцій, зокрема: міжнародна міждисциплінарна конференція молодих вчених «Шевченківська весна. Історія» (Київ, 2015); міжнародні науково-практичні конференції «Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації» (Львів, 2015), «Фактори та умови модернізації предмету досліджень представників суспільних наук» (Дніпропетровськ, 2015), «Нові завдання суспільних наук у XXI столітті» (Київ, 2016).

Публікації. Основний зміст і результати дисертаційного дослідження представлено в шести публікаціях, п'ять з яких опубліковано у вітчизняних фахових виданнях, визначених переліком ДАК МОН України, одна – у зарубіжному виданні.

Структура дисертації зумовлена поставленими метою і завданнями та побудована за проблемно-хронологічним принципом. Вона складається зі змісту, вступу, чотирьох розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків, загальним обсягом 239 сторінок. Основний текст складає 183 сторінки. Список використаних джерел і літератури налічує 269 позицій (найменування українською, російською, англійською, польською та чеською мовами).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, окреслено мету, дослідницькі завдання, об'єкт і предмет дослідження, визначено хронологічні й географічні рамки, з'ясовано наукову новизну та практичне значення роботи, простежено зв'язок із науковими програмами, наведено відомості про апробацію отриманих результатів.

У **першому розділі «Стан наукової розробки проблематики та теоретико-методологічні засади дослідження»** здійснений аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографії, окреслено теоретико-методологічні основи дослідження. Розділ складається з п'яти підрозділів.

У підрозділі **1.1 «Волинські події 1939–1945 рр. у польській історіографії»** розглянуто напрацювання польських дослідників з цієї тематики. Особливу увагу приділено доробку Р. Тожецького – основоположника українознавчих студій періоду Другої світової війни в Польщі у 1970-х рр. Його історіографічна спадщина, застосована термінологія та висновки не втратили актуальності й до сьогодні. Втім, наукові погляди Р. Тожецького не отримали належної уваги й підтримки серед наступників і піддавалися необґрунтованій критиці.

З падінням комуністичного режиму в Польщі зацікавлення подіями на Волині 1940-х рр. активізувалося. Щороку з'являлися десятки нових наукових і публіцистичних праць. Згодом особливої популярності такі дослідження почали набувати напередодні чергових роковин трагічних подій – у 2003 і 2013 рр. За основу для аналізу польської історіографії було взято запропоновану Г. Мотикою схему поділу на чотири умовні групи: «традиціоналістів», «ревізіоністів», «позанаукову» та дослідників українського походження.

У групі «традиціоналістів» розглянуто праці Ю. Туровського, В. Семашка, Є. Семашко, В. Філяра, Л. Попека та інших. Показово, що всі ці дослідники є або безпосередніми учасниками міжнародного конфлікту 1943 р., або їхніми нащадками. Саме в цьому середовищі виникла та набула поширення концепція «геноциду поляків на Волині». У їхніх працях антипольські акції ОУН і УПА поставлені в один ряд зі злочинами нацистських і радянських окупантів, пропагується ідея «трьох геноцидів», від яких постраждала Польща в роки Другої світової війни. Втрати українського населення під час конфлікту на Волині мінімізовані, антиукраїнські акції польського підпілля представлені як виняткове явище, під час якого знищувалося лише чоловіче населення, на відміну від геноциду, вчиненого, як зазначалося, українськими націоналістами. Усноісторичні джерела широко використані у їхніх працях, саме вони є основою для підрахунку кількості польських жертв. Спогади польських очевидців вважаються абсолютно достовірними та об'єктивними, будь-який критичний аналіз цього типу джерел у них відсутній.

Серед групи «ревізіоністів» розглянуто напрацювання Г. Мотики, Б. Скарадзінського, Т. Ольшанського, А. Хоїновської, Г. Грицюка, Р. Внука, А. Сиви та інших. Свої початки цей напрям бере від підпільної польської літератури часів «Солідарності» та середовища паризької «Культури». Дослідники-ревізіоністи намагалися викривати фальсифікації в літературі часів Польської народної республіки, піддаючи різкій критиці стереотипний негативний образ українців. Вони намагалися спиратися передусім на документальні джерела, усні спогади слугували лише доповненням до джерельної бази. Спочатку «ревізіоністи» не підтримували концепцію «геноциду поляків на Волині», намагалися послуговуватися іншим понятійним апаратом; вони використовували такі поняття як «різанина», «антипольська акція», «етнічна чистка». Натомість у 2010-х рр. під впливом суспільно-політичного тиску їхні погляди значно зблизилися із позиціями «традиціоналістів».

Група «позанауковців» найбільш відома своїми радикальними антиукраїнськими поглядами та пропагандистськими публікаціями. Проаналізовано дослідження Е. Пруса, А. Кормана, Я. Вільчура та інших. Праці цих авторів є продовженням антиукраїнської пропаганди часів комуністичної Польщі, їхня наукова цінність, на думку автора, є сумнівною, а висновки – подекуди просто абсурдними.

До групи дослідників українського походження відносяться М. Сивіцький, Є. Місило, Б. Гук, Р. Дрозд та інші. Всі ці автори намагаються опонувати

польським колегам. У центрі їхніх студій – проблематика антиукраїнських акцій польського підпілля.

У підрозділі **1.2 «Дослідження Волинської трагедії в українській історіографії»** проаналізовано напрацювання вітчизняної історичної науки. За 25 років незалежності України вийшла друком велика кількість наукових і науково-популярних праць, як узагальнюючого характеру, так і тематичного. На початку 1990-х рр. українсько-польські взаємини 1939–1945 рр. на Волині розглядалися в контексті досліджень всього національно-визвольного руху на Західній Україні, поступово виокремлюючись у самостійний напрям. Особливий інтерес до цієї проблематики спостерігається на початку 2000-х рр. у зв'язку з 60-ми роковинами Волинської трагедії. Розглянуто напрацювання В. В'ятровича, Л. Зашкільняка, І. Ільюшина, Я. Ісаєвича, О. Каліщук, О. Лисенка, В. Сергійчука та інших, які використовували як документальні, так і усні джерела. Серед праць, створених переважно на основі спогадів українських учасників та очевидців тих подій, слід виділити доробок Я. Царука, І. Пущука, І. Ольховського. Загалом українські науковці досить активно досліджували українсько-польські взаємини в роки Другої світової війни. На сьогодні історіографічний доробок вітчизняних вчених налічує кілька тисяч видань. Представлено маловідому схему їхньої класифікації, запропоновану Б. Бердиховською. Авторка запропонувала поділяти дослідників Волинської трагедії на три групи – пострадянську, націонал-ліберальну та ревізіоністську.

У підрозділі **1.3. «Співпраця між українськими та польськими науковцями»** розглянуто дослідження, що постали у результаті співробітництва науковців обох держав. Насамперед, взято до уваги серію наукових зустрічей і семінарів «Україна – Польща: важкі питання», які відбулися за ініціативи Світового союзу воїнів Армії Крайової і Об'єднання українців у Польщі (1997–2001). Результатом дискусій стала публікація десяти томів матеріалів, у яких відображено позиції науковців двох держав, різноманітні погляди сторін стосовно підрахунків кількості жертв. Також простежено вплив цієї співпраці науковців на суспільно-політичне життя, зокрема, на спроби примирення за ініціативи президентів А. Квасневського та Л. Кучми, міжнародні конференції та проекти у сфері публічної дипломатії.

Окрім цього висвітлено наслідки плідної співпраці між українськими та польськими архівістами, яка активізувалася на початку 2000-х рр. і відбувалася на основі історичного діалогу та примирення. Серед інших, розглянуто путівник, спільно підготовлений та виданий Генеральною дирекцією державних архівів Польщі й Державним комітетом архівів України (2003), а також багатотомну серію «Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ ст. Невідомі документи з архівів спецслужб» (1998–2012), яка видавалася у співпраці Служби безпеки України, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України ім. І. Ф. Кураса, Міністерства внутрішніх справ і адміністрації Польщі та Інституту національної пам'яті – Комісією з розслідування злочинів проти польського народу.

У підрозділі **1.4. «Українсько-польські відносини 1939–1945 рр. у працях західних та російських дослідників»** висвітлено погляди на Волинську трагедію в середовищі зарубіжних дослідників. Частина західних дослідників намагається займати нейтральну позицію (Т. Снайдер, Н. Дейвіс), інша – вкрай критично налаштована до українського підпілля (Г. Россолінські-Лібе, П. Рудлінг, Дж. Макбрайд). Подібно до цього, російські дослідження також умовно можна поділити на пропагандистські (О. Дюков, О. Яковлева) та помірковані (К. Федевич).

У підрозділі **1.5. «Теоретико-методологічні аспекти дослідження»** окреслено основу методологічної бази дисертаційного дослідження. Її складають принципи історизму, наукової об'єктивності, порівняльний метод і метод критичного аналізу джерел. Інтерпретація та верифікація усних джерел потребують міждисциплінарних підходів, що знайшли застосування у роботі. Також прослідковано етапи становлення та розвитку методу усної історії в західній науці та в Україні, його співставлення зі студіями політики пам'яті. Взято до уваги теоретичні та прикладні особливості збирання, опрацювання та інтерпретації усних джерел.

Автор намагався максимально відійти від «національних» версій дослідження Волинської трагедії та дотримуватись принципу об'єктивності. Такий методологічний підхід дозволив зосередитися не тільки на конфліктній складовій, але й наголосити на випадках взаємодопомоги і співпраці, які всупереч поширеним уявленням, не були поодинокими.

Метод критичного аналізу джерел та історико-порівняльний метод були використані в процесі верифікації усних джерел Волинської трагедії, зокрема кореляції спогадів українських та польських респондентів з тогочасними документальними джерелами. Результати дослідження наочно продемонстровані за допомогою картографічного методу. Водночас останній збагатив дослідницький інструментарій автора і значною мірою уможливив проведення аналізу джерел.

Другий розділ «Комплекси усних джерел з історії українсько-польського конфлікту на Волині» присвячений аналізу усноісторичних джерел з досліджуваної проблематики, висвітленню особливостей їхнього збору та фіксації, подальшого опрацювання та зберігання, а також можливості доступу до них. Проведено аналіз усних джерел до історії Волинської трагедії, що зберігаються у колекціях приватних осіб, неурядових громадських організацій та державних інституцій, до уваги бралися як кількість зібраних спогадів, так і їхня якість.

У підрозділі **2.1. «Колекції польських усних джерел»** розглянуто умови, за яких розпочався збір спогадів про події на Волині у 1939–1945 рр. за допомогою методу усної історії. Зазначено, що першими дослідниками, які почали використовувати цей метод, були колишні вояки 27-ї Волинської дивізії піхоти Армії Крайової та члени їхніх сімей, тобто одна зі сторін міжетнічного конфлікту 1943 р.

За попередніми підрахунками, встановлено, що всього зібрано понад дві тисячі усних спогадів з польськими респондентами. Серед найбільших масивів усних джерел слід виділити приватний архів Семашків, Архів Головної комісії дослідження злочинів проти польського народу – Інституту національної пам'яті; Східний архів Центру «Карта» та інші.

На прикладі конкретних спогадів зафіксовано, як дослідники-аматори, особливо колишні вояки Армії Крайової, нехтували основами методу усної історії і використовували його на власний розсуд. Трапляються випадки, коли «респондентами» були люди, які не мешкали на Волині з 1939 р., або й взагалі особи, що народилися вже після завершення Другої світової війни. Всі усні свідчення цієї категорії запропоновано розділити принаймні на п'ять груп: індивідуальні спогади, записані один раз; індивідуальні спогади, записані декілька разів; групові спогади, записані один раз; групові спогади, записані декілька разів; матеріали, що мають ознаки спогадів.

Підрозділ **2.2. «Українські усні джерела»** містить аналіз приватних колекцій, в яких зберігаються спогади українських очевидців Волинської трагедії. Необхідно визнати, що державні інституції не провадили польових досліджень зі збору спогадів очевидців тих подій. Усі спогади про події на Волині 1943 р. були зібрані небайдужими громадянами, дослідниками-аматорами, серед яких на особливу увагу заслуговує доробок Я. Царука, І. Пущука (Пуська), І. Ольховського (науковим консультантом для двох перших був академік Я. Ісаєвич).

На основі приватного архіву Я. Царука, переданого до Державного архіву Волинської області, встановлено, що перші спогади про Волинську трагедію в Україні були зібрані в 1990 р., тобто цей процес розпочався та проходив паралельно з аналогічною працею в Польщі. Це спростовує закиди Є. Семашко щодо того, що українці, відштовхуючись від польських свідчень та спростовуючи їх, намагатимуться фальсифікувати історію. Можна стверджувати, що Я. Царук розпочав свої польові дослідження незалежно від Ю. Туровського та В. Семашка. Найімовірніше, у 1989–1990 рр. український дослідник просто не знав про роботи польських колег.

Окрім цього, не відповідає дійсності твердження деяких дослідників, нібито студії Я. Царука обмежуються лише територією Володимир-Волинського району. Із переданих ним до державного архіву області матеріалів можна встановити, що польові дослідження проводилися не тільки на території цього району, але охоплювали всю Волинську область.

На основі усних джерел цієї категорії наведено приклади нехтування українськими краєзнавцями теоретичними та прикладними засадами методу усної історії. Так, зокрема, І. Пущук досить часто опитував респондентів на основі представленої у книзі В. і Є. Семашків інформації, намагаючись її спростувати. Кількісні параметри масиву вітчизняних спогадів про Волинську трагедію важко оцінити, оскільки І. Пущук, як і його польські колеги, не допускає інших дослідників до першоджерел.

Розділ 3 «Документальні джерела українсько-польських взаємин на Волині періоду Другої світової війни: спроба репрезентації» присвячений аналізу тогочасних писемних джерел різноманітного походження, що зберігаються в державних архівосховищах України та Польщі.

У підрозділі 3.1. «Документальні джерела з державних архівосховищ України» зроблено спробу виокремити документальні джерела Волинської трагедії із загального масиву документів українського та польського підпілля, радянських партизанів та німецької адміністрації, окреслено їхню специфіку та запропоновано варіант систематизації на основі авторської схеми Г. Папакіна, яка стосується джерельної бази дослідження історії ОУН і УПА. В основу аналізу архівних джерел з українсько-польських відносин в 1943–1944 рр. було покладено регіональний, хронологічний і тематичний принципи, які дали змогу чіткіше окреслити необхідне коло джерел.

Окрім цього проаналізовано плідний археографічний доробок Центру досліджень визвольного руху (електронний архів), видавничу серію «Літопис УПА», збірку німецьких документів В. Косика, багатотомне видання Інституту історії України НАН України «ОУН і УПА. Документи», багатотомну серію «Польща та Україна в 30–40-х рр. ХХ ст. Невідомі документи спеціальних служб».

У підрозділі 3.2. «Документи Армії Крайової та Делегатури уряду в державних архівах Польщі» розглянуто письмову спадщину польського підпілля, яка стосується Волинської трагедії. Ці джерела також проаналізовано на основі схеми Г. Папакіна.

Загалом простежується, що основний масив документальних джерел Волинської трагедії складають передусім *звітні матеріали*, що направлялися від низових структур до вищого керівництва. Серед документів ОУН і УПА за видовою ознакою вирізняються: *суспільно-політичні огляди, суспільно-політичні звіти, суспільні огляди, вістки, вісті з терену, політичні або військові звіти, інформації, описи боїв, щоденники діяльності, повідомлення, донесення*; серед радянських документів – *звіти з діяльності партизанських загонів, донесення (до ЦК КП/б/У, обкомів КП/б/У, начальника Українського штабу партизанського руху), інформації, звітні доповіді*; серед польських – *депеші, операційні та ситуативні звіти, теренові огляди, звітні рапорти, випадки, інформації, політичні та військові ситуації*; серед німецьких – *повідомлення, донесення до районних управ.* Саме звітні документи мають найбільший інформаційний потенціал і слугують основою досліджень з історії Волинської трагедії. Матеріали директивного, пропагандистського та іншого змісту лише доповнюють зазначені вище джерела і представляють інформаційне тло, на якому відбувалися події українсько-польського протистояння, відображені у звітній документації.

У розділі 4. «Верифікація усних джерел Волинської трагедії» проаналізовано особливості інтерпретації зібраних свідчень та їхньої верифікації на основі інших доступних джерел. Парадоксально, але стосовно цих матеріалів польські дослідники не застосовують загальноприйняті у джерелознавстві схеми класифікації: зібрані ними *усні джерела* подаються як *документальні* (свого часу

їх передали на зберігання до архівних установ або архівних підрозділів інших інституцій і зафондували, відтак ці колекції набули формальних ознак *архівних джерел*, а останні, як відомо, здебільшого є *документальними*).

Найбільш придатними для верифікації є такі групи усних свідчень, які у межах одного й того самого населеного пункту представляють обидві сторони конфлікту, а також можуть бути скорельовані з відповідними документальними джерелами. Поряд з цим є місцевості, для яких усноісторичні джерела є єдиними. Верифікувати такі спогади неможливо з огляду на брак інших типів і груп джерел. Також досить складно співставляти наявні усні джерела з архівними з огляду на те, що значна кількість перших зберігається у приватних колекціях і доступ до них є вкрай ускладненим.

У підрозділі **4.1. «Верифікація усних свідчень з історії пацифікації села і колонії Малин Дубнівського повіту 13 липня 1943 р.»** розглянуто різноманітні трактування перебігу та наслідків подій у цьому населеному пункті, зокрема польську й українську версії. Вибір Малина не є випадковим. Він зумовлений особливістю джерельної бази: збереглися різні масиви джерел, що становлять свого роду «ідеальний приклад» репрезентативності. При дослідженні цих подій можна використати не лише польські та українські спогади, але й архівні документи, що походять з різних таборів. Більше того, існує можливість доповнити ці матеріали свідченнями тогочасних чеських мешканців, які, загалом займали нейтральну позицію в міжнаціональному конфлікті 1943 р., оскільки не були стороною конфлікту.

У підрозділі **4.2. «Верифікація концепції польських «відплатних акцій»** розглянуто поширену в історіографії думку про те, що напади на українські села мали місце тільки після 11 липня 1943 р. й траплялися досить рідко, а жертвами цих дій були переважно члени ОУН і УПА. Під часу аналізу польських усних джерел встановлено, що інформація про українські жертви у них майже відсутня, особливо це стосується періоду першої половини 1943 р.

Прослідковано певний консенсус у польській історіографії між представниками «ревізіоністів» і «традиціоналістів» стосовно витоків конфлікту на Волині. Вони сходяться на тому, що саме відділи УПА першими здійснили напади на польське населення на Волині на початку 1943 р. Проблематика найширше розкрита в праці Г. Мотики «Від Волинської різанини до акції «Вісла»». Напади на українців трактуються польськими дослідниками як «відплатні акції». Це поняття сформувалося з переконання, що українці почали першими масово вбивати поляків, а ті, в свою чергу, були вимушені боронити себе й «відплатити» кривдникам. Таким чином масові вбивства українського населення морально виправдовуються, до них польські історики використовують стилістично нейтральне поняття «відплатна акція», що вочевидь яскраво контрастує з поняттям «геноциду польського народу».

На основі документальних джерел ОУН і УПА, радянських партизанів і німецької адміністрації доведено, що антиукраїнські акції за участю поляків розпочалися у березні 1943 р., набувши ще більших масштабів у квітні – на початку липня. Задokumentована кількість українських жертв становить близько

тисячі осіб; отримані автором результати представлено в додатках у вигляді таблиці та картосхем.

У підрозділі **4.3. «Верифікація польських та українських спогадів»** проведено кореляцію між даними усноісторичних джерел і тогочасних архівних документів. В основу верифікації усних свідчень про Волинську трагедію взято лише ті спогади, що походять з одного й того самого населеного пункту та були опубліковані, або ж перебувають у загальному доступі. Спогади, що зберігаються у приватних колекціях та є неопублікованими, до уваги не бралися. Паралельно з цим здійснено пошук інформації про ці події серед тогочасних документальних джерел.

Оскільки в досліджуваний період на території Волині неодноразово змінювався адміністративно-територіальний устрій, проходив німецько-радянський фронт, видається доречним використовувати довоєнний поділ часів Другої Речі Посполитої. Окрім того, значна частина дрібніших поселень (осади, фільварки, колонії, лісничівки, поселення, поштові станції, урочища) були знищені під час війни, тому визначити їхню адміністративну приналежність у межах сучасних районів досить складно. Нарешті, використання повітово-гмінного поділу уможливорює співставлення отриманих результатів з аналогічними дослідженнями польських авторів.

У процесі верифікації висвітлено проблему «національної приналежності» усних джерел, наведено приклади конфлікту індивідуальної пам'яті українців та поляків, проаналізовано різницю між свідченнями очевидців і неочевидців досліджуваних подій; встановлено факти проявів людяності: взаємної допомоги й порятунку.

У **Висновках** узагальнено результати проведеного дослідження та викладено основні положення, що виносяться на захист.

1. Аналіз загального стану розробки теми свідчить про відсутність спеціальних джерелознавчих досліджень щодо Волинської трагедії. Наявні у вітчизняній та зарубіжній історіографії праці мають узагальнюючий характер або присвячені проблематиці витоків конфлікту, кількості жертв, термінології на означення тих подій та відповідальності сторін. На сьогодні ця проблематика є однією з найбільш актуальних тем спільного минулого обох народів, а історіографічний доробок Волинської трагедії нараховує декілька тисяч видань. Проаналізовані автором праці якнайширше репрезентують різноманітність поглядів і оцінок щодо досліджуваних подій. Безумовно, вони становлять лише незначний сегмент історіографії Волинської трагедії. Процес дослідження цієї тематики виходить далеко за рамки наукових дискусій та охоплює більш широкі сфери суспільно-політичного життя, особливо це притаманно сучасній Польщі.

Польські та українські дослідники по-різному дивляться на ті події, інколи їхні погляди є діаметрально протилежними. До найбільш драгливих дослідницьких питань належать: причини та витoki міжнаціонального конфлікту, кількість жертв з кожної сторони та понятійний апарат. Підходи дослідників до цих проблем поділяються не лише за національною ознакою, але й між представниками різних груп всередині кожної національної історіографії. Окрім

цього, українсько-польські взаємини періоду Другої світової війни розглядаються західними та російськими дослідниками, їхні погляди на ті події також є досить відмінними.

2. Розглянуто зміст понять «індивідуальна» та «колективна» історична пам'ять, простежено особливості використання методу усної історії при проведенні польових досліджень зі збору спогадів. Наголошено на тому, що в основу дослідження покладено теоретичні напрацювання стосовно пізнавальних можливостей усних джерел та реконструкції подій минулого на основі індивідуальної історичної пам'яті. Напрацювання французької соціологічної школи та концепт колективної пам'яті не є прийнятними для джерелознавчого аналізу спогадів про українсько-польські взаємини 1943–1944 рр. За спостереженнями автора, саме індивідуальна історична пам'ять містить у собі унікальну інформацію, яка є придатною для реконструкції подій минулого.

3. Охарактеризовано основні комплекси усних джерел Волинської трагедії, що перебували в полі зору дослідників, які займалися їх збиранням та систематизацією (Ю. Туровські, В. Семашко, Є. Семашко, Я. Царук, І. Пущук, І. Ольховський та інші). Всі вони дуже некритично ставляться до зібраних джерел, абсолютизують наявну в них інформацію. Основною причиною активного використання методу усної історії був брак інших – документальних – джерел, які змогли б задовольнити їхні наукові запити. Встановлено, що “документальна спадщина” Волинської трагедії займає вкрай незначний сегмент у масиві документів польського та українського підпілля, а також серед офіційних документів радянського та німецького походження.

Підраховано, що на сьогодні польські дослідники, офіційні інституції та неурядові громадські організації зібрали кілька тисяч різноманітних свідчень про події на Волині. Серед найбільших масивів джерел слід виділити приватний архів Семашків (щонайменше 550–600 свідчень), Архів Головної комісії дослідження злочинів проти польського народу – Інституту національної пам'яті (близько 500 спогадів і протоколів допитів); Східний архів Центру «Карта» (близько 200 інтерв'ю), відділ рукописів Центральної військової бібліотеки у Варшаві (14 власних спогадів та колекція із 48 спогадів Ю. Туровського); архіви Товариства вшанування пам'яті поляків замордованих на Волині в Замості (близько 200 спогадів), Товариства вшанування пам'яті жертв українських націоналістів у Вроцлаві (21 спогад), Товариства вояків 27 Волинської дивізії піхоти АК у Варшаві (22 спогади та 131 анкета), Товариства «Панорама культур – Театр НН» (близько 150 інтерв'ю). Окрім цього існує ще близько десяти дрібніших приватних колекцій спогадів польських очевидців.

Встановлено, що польові дослідження зі збору свідчень про Волинську трагедію в Україні проводилися майже виключно краєзнавцями-аматорами, практично без жодної державної підтримки. Перші занотовані Я. Царуком спогади про досліджувані події датуються 1990 р.

Найбільша колекція спогадів українських очевидців про Волинську трагедію була зібрана І. Пущуком, котрий розпочав свої дослідження в середині 1990-х рр. та продовжує їх до сьогодні. Ініціатором проведення цих студій був академік

Я. Ісаєвич, який надавав краєзнавцю всебічну підтримку. Первісно ця колекція (повністю або частково) зберігалися в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Подальша доля її достеменно не встановлена. Ймовірно, нині вона зберігається у приватному архіві краєзнавця в Луцьку. На основі отриманої від нього інформації можна припустити, що загальний масив матеріалів налічує близько семи тисяч свідчень, серед них близько двох тисяч зафіксовано на аудіоносіях, інші записані від руки. За редакцією І. Пущука у десяти книгах здійснено публікацію спогадів (точніше – спогадів-інтерпретацій), що стосуються 16 районів Волинської області (2008–2011). Спогади з території Рівненської та волинської частини Тернопільської областей залишаються неопублікованими через брак фінансування.

Аналіз зібраних польськими та українськими дослідниками спогадів про Волинську трагедію дає підстави стверджувати, вони здебільшого *не є класичними усноісторичними джерелами*. По-перше, метод усної історії передбачає фіксацію на аудіо- або відеоносіях отриманої інформації. У нашому випадку переважну більшість спогадів було записано від руки дослідниками або навіть респондентами. По-друге, дослідники не завжди дотримувалися усіх методичних засад і вимог до проведення польових досліджень методом усної історії. Так, поширеними були практики збирання спогадів шляхом надсилання листів або навіть анкетування. Трапляються випадки, коли одного і того самого респондента опитували більше десяти разів. Безсумнівно, такі недоліки істотно знижують інформаційний потенціал зібраних джерел і серйозно ставлять під сумнів їхню достовірність.

4. Подано авторську схему класифікації усноісторичних джерел Волинської трагедії на основі різноманітних критеріїв:

- в залежності від способу фіксації – протокольні записані від руки та зафіксовані на аудіо- та відеоносіях;
- за особою чи організацією, що проводить польове дослідження – зібрані представниками офіційних установ або приватними особами;
- за постаттю респондента – спогади учасників, очевидців подій та спогади їхніх нащадків, а також спогади зацікавлених осіб;
- за місцем зберігання – спогади, що зберігаються в архівних фондах офіційних установ, спогади із приватних колекцій та зборів неурядових громадських організацій;
- за методикою подальшого опрацювання – транскрибовані та нетранскрибовані;
- за кількістю респондентів – індивідуальні та групові;
- за типом інтерв'ювання – проблемні та автобіографічні;
- за кількістю разів опитування однієї і тієї самої особи (групи осіб) – одноразові та багаторазові.

5. Охарактеризовано наявні комплекси документальних джерел з історії Волинської трагедії. Більшість документів ОУН і УПА з цієї тематики зберігається у трьох фондах ЦДАВО України (ф. 3833 «Крайовий провід ОУН на західноукраїнських землях», ф. 3838 «З'єднання північних груп Української

повстанської армії «УПА-Північ»», ф. 3967 «Комендант військового округу «Іскра» УПА») та в одному фонді Державного архіву Рівненської області (ф. Р-30 «Колекція матеріалів ОУН–УПА, що діяли на території Рівненської області»). В решті державних архівів документи українського підпілля з польською тематикою трапляються фрагментарно, як наприклад, в Державному архіві Волинської області (ф. 1021 «Волинський провід ОУН»).

Тогочасні документи польського підпілля переважно зберігаються в Архіві нових актів та в Центральному військовому архіві (Варшава). У першому – архівні джерела з українсько-польського конфлікту найбільше представлені у двох фондах: ф. 1325 «Делегатура польського уряду» та ф. 1326 «Армія Крайова». В Центральному військовому архіві (Варшава) такі матеріали представлені у таких фондах: ф. VIII.811.1 «Колекція Архівної військової комісії», ф. II.52 «Відділ 6 штабу Головного керівництва» справи». У решті фондів державних архівів Польщі документи польського підпілля представлені поодинокі.

Встановлено, що документи українського та польського підпілля становлять основне ядро загалом малочисельної документальної джерельної бази до історії Волинської трагедії. Для порівняння, серед опрацьованих фондів державних архівів України з історії Волинської трагедії лише близько 70 справ містять документи українського підпілля, радянські документи представлені у 14 справах, німецькі – у двох справах, а польські документи трапляються спорадично.

6. Проведено верифікацію усних спогадів за допомогою документальних джерел. Висвітлено особливості використання свідчень про пацифікацію села і колонії Малин. Доведено, що джерельна база з історії тих подій є свого роду «ідеальним» прикладом для верифікації. Це пов'язано з тим, що інформація про ці поселення міститься в тогочасних документальних матеріалах українського, радянського та польського походження. Також були зібрані спогади про ті події у представників обох сторін конфлікту. Окрім того, до нас дійшли свідчення чеських очевидців тих подій, які не були «зацікавленою стороною» в польсько-українському протистоянні 1943 р. на Волині. На підставі аналізу усіх зазначених комплексів джерел вдалося встановити, що значна частина українських та польських дослідників історії Малина досить тенденційно підходить до цієї проблематики та використовує тільки ті джерела, які корелюються з їхніми уявленнями.

Верифікуючи усні джерела Волинської трагедії, дисертант дійшов висновку, що центральне місце у питанні достовірності того чи іншого свідчення належить особі респондента. Безпосередні очевидці тих подій досить часто називають значно меншу кількість жертв, ніж респонденти, які не є очевидцями. В таких випадках В. і Є. Семашки та І. Пушук надають перевагу останнім. Окрім цього, респонденти–неочевидці розповідають про масові вбивства в таких деталях, які не завжди містяться в спогадах людей, що пережили ті страшні події. Також особи, які дивом врятувалися від смерті, дивляться на українсько-польські взаємини того періоду значно ширше та глибше, хоча вони й відзначаються більшою емоційністю. Їхні розповіді містять інформацію про допомогу й порятунок, про різні моделі поведінки протилежної сторони. На відміну від цих джерел, спогади

неочевидців увібрали в себе велику кількість стереотипів та взаємних упереджень.

Усні свідчення українців про Волинську трагедію применшують кількість жертв протилежної сторони або взагалі заперечують, що такі були. Водночас у спогадах поляків тематика українських жертв не представлена. Поширена на такого типу джерелах польська концепція «відплатних акцій» протягом березня – початку липня 1943 р. не витримує критики. У цей період відсутні будь-які згадки про українські жертви як у польських спогадах, так і в дослідженнях. Натомість у звітній документації ОУН і УПА та в аналогічних джерелах радянського та німецького походження міститься інформація про масові напади за участі поляків на українські села в цей час. Опрацювання цілого масиву джерел Волинської трагедії за період від 8 березня до 11 липня 1943 р. дозволяє стверджувати, що у цей період на території Волинського воєводства відбулося щонайменше 107 нападів на українські села, учасниками яких були поляки. Кількість жертв цих акцій варіюється від семи сотень до тисячі осіб. Саме ці дані дозволяють спростувати польську концепцію «відплатних акцій».

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ ВИКЛАДЕНО У ТАКИХ ФАХОВИХ ПУБЛІКАЦІЯХ:

1. *Борицький Я.* Використання методу усної історії в дослідженні польсько-українських відносин періоду Другої світової війни (на прикладі проекту «Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943») // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць / Відп. ред. Г. В. Боряк; Упорядники: В. В. Томазов, І. К. Хромова. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2013. – Число 22–23. – С. 190–197.
2. *Борицький Я.* До питання про особливості джерельної бази дослідження історії Волинської трагедії // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць до 80-річчя доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки Марії Федорівни Дмитрієнко / Відп. ред. Г. В. Боряк; Упорядник: В. В. Томазов. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2015. – Число 26–27. – С. 161–166.
3. *Борицький Я.* Польська та українська версії пацифікації Малина 13 липня 1943 року: джерелознавчий аналіз // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей / Відп. ред. О. Є. Лисенко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – Вип. 17. – С. 22–40.
4. *Борицький Я.* До проблеми польських «відплатних акцій» на Волині (березень – початок липня 1943 року) // Український історичний журнал. – № 1 (526) січень – лютий 2016 р. – С. 113–132.
5. *Борицький Я.* Усні джерела в дослідженні кількості польських жертв Волинської трагедії: деякі аспекти // Sciences of Europe. – VOL 1, No 3 (3) (2016). – С. 69–75.
6. *Борицький Я.* Спогади про Волинську трагедію: спроба верифікації джерел усної історії // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2016. – Вип. 46. – С. 164–176.

АНОТАЦІЯ

Борщик Я. В. Усні джерела до історії українсько-польських відносин на Волині під час Другої світової війни: типологія, інтерпретація, верифікація.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Інститут історії України НАН України. – Київ, 2016.

Дисертаційне дослідження присвячене комплексному аналізу усних джерел до історії Волинської трагедії, зокрема проблематиці їхньої типології, інтерпретації та верифікації. Проаналізовано особливості збору, фіксації та подальшого опрацювання українських та польських спогадів про ті події, представлено основні комплекси документальних джерел з досліджуваної проблематики.

Розроблено схему типологізації усних джерел. У роботі піднімається питання достовірності зібраних через півстоліття спогадів, здійснено їх верифікацію з іншими джерелами. Висвітлено конфлікт індивідуальної пам'яті українців і поляків про події 1943 р., окреслено характерні особливості, що наявні у спогадах представників обох народів.

На основі тогочасних документальних джерел зібрано й систематизовано відомості про антиукраїнські акції за участю поляків в період від березня до початку липня 1943 р., поставлено під сумнів поширену в польській історіографії концепцію «відплатних акцій». Отримані результати представлені у вигляді таблиці та картосхем.

Ключові слова: усна джерела, Волинська трагедія, українсько-польські взаємини, Друга світова війна, типологія, верифікація.

АННОТАЦИЯ

Борщик Я. В. Устные источники к истории украинско-польских отношений на Волини во время Второй мировой войны: типология, интерпретация, верификация.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.06 – историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины. – Институт истории Украины НАН Украины. – Киев, 2016.

Диссертационное исследование посвящено комплексному анализу устных источников по истории Волинской трагедии, в частности проблематике их типологии, интерпретации и верификации. Проанализированы особенности сбора, фиксации и дальнейшей обработки украинских и польских воспоминаний о тех событиях, представлены основные комплексы документальных источников по исследуемой проблематике.

Разработана схема типологизации устных источников. В работе поднимается вопрос достоверности воспоминаний, собранных через полвека после

описываемых событий, проведена их верификация с другими источниками. Представлены особенности конфликта индивидуальной памяти украинцев и поляков о событиях 1943 года, определены характерные черты, имеющиеся в воспоминаниях представителей обоих народов.

На основе тогдашних документальных источников собраны и систематизированы сведения об антиукраинских акциях с участием поляков в период с марта до начала июля 1943 года, поставлена под сомнение распространенная в польской историографии концепция «акций возмездия». Полученные результаты представлены в виде таблицы и картосхем.

Ключевые слова: устные источники, Волынская трагедия, украинско-польские отношения, Вторая мировая война, типология, верификация.

Summary

Borshchyk Yaroslav. Oral Sources for the History of Ukrainian-Polish Relations in Volhynia During the Second World War: Typology, Interpretation, Verification.

The thesis for the getting a science degree Ph.D. in History, specialization 07.00.06 – historiography, sources studies and special historical disciplines. – Institute of History of Ukraine of National Academy of Science of Ukraine. – Kyiv, 2016.

The thesis is devoted to the analysis of oral sources to the history of the Volhynia tragedy, namely their typology, interpretation and verification. With this goal the theoretical and practical particularities of the method of oral history were outlined. The features of the collecting, recording and further usage of the Ukrainian and Polish oral testimonies of those events are analyzed; the study also deals with the set of documentary sources on the topic. The materials not only from the official State institutions but also from private and non-governmental collections were processed.

The scheme of typology of oral sources is suggested. The problem of reliability of testimonies, collected through half a century after the Second World War is discussed. Author conducted a verification of oral testimonies by documentary sources when it was possible. Thus the conflict of individual Ukrainian and Polish memories on the Volhynia tragedy of 1943 was outlined. The role of oral sources in history is highlighted in the context of those historical events. The results of field work and personal interviews are described and proper conclusions are made.

The comparison of all types of sources according to the topic is used. Also not only Ukrainian, English and Russian sources were engaged but also German, Polish and Czech. Thus the theme is analyzed from different points of view and in a wide range. And all these sources were also compared with oral sources and archival documentary for the most appropriate result in this question. The authenticity of some sources is questioned as the information there doesn't coincide with archival sources. So the problem of facts' certainty is also illuminated in the research.

The events were observed during the whole period in current regions. The influence of Polish, German, Ukrainian and Soviet military forces in Volhynia was

analyzed. Based on documentary and oral sources author collected and systematized data about anti-Ukrainian actions with participation of Poles in the period from March to early July 1943. As a result he questioned a widespread concept in the Polish historiography of “retaliation actions”.

The results of the research are also presented in the tables and maps.

Key words: oral sources, Volhynia tragedy, Ukrainian-Polish relations, The Second World War, verification, typology.